

VIII.

HELTAI GÁSPÁR

KRÓNICA
AZ MAGYAROKNAK
DOLGAIRÓL

KOLOZSVÁR, 1575

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1973

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

eddig megjelent kötetei:

- I. Sylvester János: Új testamentum magyar nyelven. Újsziget 1541. A kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- II. Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár 1554. A kíséző tanulmányt írta Bóta László. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- III. Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó 1559. A kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Gerézdi Rabán.
- IV. Ozorai Imre vitairata. Krakkó 1535. A kíséző tanulmányt írta Nemeskürty István. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- V. Heltai Gáspár: Cancionale, azaz históriás énekeskönyv. Kolozsvár 1574. A kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VI. Bornemissza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő 1582. A kíséző tanulmányt írta Kovács Sándor Iván. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VII. Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár 1554—1555. A kíséző tanulmányt írta Tarnóc Márton. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VIII. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575. A kíséző tanulmányt írta Kulesár Péter. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.

Előkészületben:

- IX. A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek. Várad 1566. A kíséző tanulmányt írja Schulek Tibor. A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.
- X. Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok. A kíséző tanulmányt írja Klaniczay Tibor. A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.

ROYAUME DE HONGRIE
BIBLIOTHECA

HUNGARICA

ANTIQUA

VIII.

KRÖNYEK
AZ MAGYAROKNAK
DOLGAIRÓL

ADJ.

ADJUTANT

ADJUTANT

ADJUTANT

ADJUTANT

ADJUTANT

ADJUTANT

ADJUTANT

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

SZERKESZTI
VARJAS BÉLA

VIII.

HELTAI GÁSPÁR

KRÓNIKA
AZ MAGYAROKNAK DOLGAIRÓL
KOLOZSVÁR 1575

HELTAI GÁSPÁR

KRÓNIKA
AZ MAGYAROKNAK
DOLGAIRÓL

KOLOZSVÁR 1575

A kísérő tanulmányt írta
KULCSÁR PÉTER

A faksimile szövegét gondozta
VARJAS BÉLA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

1973

Kétszáz esztendeig tartó kísérletezés után Kézai Simonnak a XIII. század végén sikerült az akkori modern tudomány és a nép tudatvilágában gyökeret vert hagyomány ügyes kombinációjával első ízben olyan korszerű és minden igényt kielégítő magyar történetet komponálni, melyhez hasonlót a következő két század folyamán senki sem produkált. Folytatói, másolói, követői, bírálói elfogadták az először nála olvasható koncepciót, elsősorban legfontosabb tételét, a hun és magyar nép egységének teóriáját, megelégedtek ennek ismétlésével, kiegészítésével, egyes részleteinek korrigálásával, mert a társadalom igényei lényeges változtatást nem követeltek, a tudomány állása pedig effélére nem adott sem ösztönzést, sem lehetőséget. Thuróczy János az, aki — meglehetősen bátortalanul — az 1480-as években felveti az új idők új szellemének megfelelő gyökeres átdolgozás szükségének ötletét, maga azonban nem vállalkozik erre, s látszólag nem is tesz sokkal többet, mint középkori elődei: átveszi mindazt, amit munkájukból átvehet, s ehhez csatolja saját kiegészítéseit. Mégis ő rendíti meg a Kézai által vetett alapokat, mert egymáshoz erőltetve a régmúlt krónikás felfogású elbeszélést és saját korának humanista szemléletű feldolgozását, a magyar történetet e két darabja között szembeötlően tarthatatlan feszültséget teremt, s ennek révén kényszeríti akkor még ismeretlen utódát a teljes revízióra.

Rövid kísérletező periódus (Ransanus) után Antonio Bonfini lett ez az utód, s Mátyás választása szerencsésnek bizonyult. Bármennyire visszatetsző is számunkra, hogy történelmünk humanista feldolgozása idegen kéz műve, mégis úgy hisszük, magyar ember nem végezhette volna el ezt a revíziót azzal az alapossággal, amellyel ő dolgozott, mintha a tárgy még sohasem lett volna megírva. Olasz származása függetlenítette a megcsontosodott hazai hagyománytól mind a tényanyag, mind a metódus tekintetében, ez tette lehetővé számára, hogy ne azzal az egyoldalúsággal szemlélje, amivel elődei. Ő fejezte ki azt a ma már természetesnek tűnő tényt, hogy a magyarság minden sajátosságával együtt az egyetemes emberi nemzet kiszakíthatatlan része, hogy a belső történelemmel egy időben s azzal szoros kapcsolatban határainkon kívül is zajlik az élet. Ez a felfogás megkövetelte, a szerző származása, iskolázottsága, ismeretségi köre pedig lehetővé tette, hogy nagymértékben hívja segítségül az egyetemes historiográfia legmodernebb termékeit, az itáliai humanisták által írt nemzeti és világtörténeti tárgyu alkotásokat.

A magyar történelem humanista átértékelésének másik alapvető tényezője a történelmi folyamat egységének helyreállítása. A krónikás hagyomány szaggatottsága, egyenetlensége ma is szembetűnő, s nyilván a XV. században is az volt: az egyes korszakok feldolgozásának mélységét, terjedelmét korántsem azok tényleges jelentősége határozta meg, hanem a források véletlen szelekciója. Hogy csak a legkirívóbb példát említsük, a hun és a magyar periódus között eltelt több évszázadnyi időközről a krónikákban egyetlen sor sincsen. Bonfini az első, aki a maga módján igyekszik kitölteni a hézagokat, s arra törekszik, hogy többé-kevésbé egyenletes folyamatban mutassa be a magyarság életének menetét. Ebből fakad egyik legnagyobb hatású iniciatívája, történelmünk hármass (hun—avar—magyar) tagolása, a részletekben pedig az a szinte centivel mérhető arányosság, mely a tárgyalt korszakok időtartama s az ismertetésükre szánt terjedelem között van.

E két fő törekvés megvalósítása közben számos, ma is pozitívan értékelhető, sőt európai mércével mérve is alapvető kezdeményezésre kényszerült. Másrészt pedig ő mutatta be a tudós magyar közvéleménynek a korabeli itáliai történetíró gárda élvonalának képviselőit (Sabellico, Foresti stb.), s elsőként adott példát eredményeik, módszertük hazai alkalmazására. Ransanus után — de nála szelesebb hatáskörben —

ő tett kísérletet a humanista földrajzírás itthoni alapjainak megvetésére.¹ Hogy szándékai valóra váltásában a mi szemünkkel nézve primitív, aligha róható fel hibájául. A magyar történelmet külföldi vonatkozású részletek közbevágásával próbálja egyetemes érdekűvé tenni, a nivellálást pedig jelentéktelen epizódok felhígításával, saját következtetéseivel, analógiákkal, hosszú beszédek közlésével viszi keresztül.

Ha közvetlen folytatóra talál, műve — hibái ellenére — a reneszánsz történeti irodalom virágkorának kezdetét jelentette volna, melyben vallási kötöttségeitől megszabadulva, a források racionális kritikájával, az újonnan fölmert társadalmi igazságok fényében s a legjobb európai példák nyomán a modern szaktudomány alapjait rakhatta volna le. Ha az olasz szerző nem is tudott mindenben gyökeresen szakítani a középkori felfogással, s ha nem is tudta egy csapással létrehozni a modern történettudományt, a lehetőséget kétségkívül megteremtette, hiszen példával és bizonyítékkal szolgált arra, hogy a feldolgozás nem csak egyetlen szempontból végezhető, hogy az öröklött adatok külföldi tudósításokkal egybevetve ellenőrizhetők, hogy bizonyos szakmai fogások segítségével addig ismeretlen összefüggések kerülhetnek felszínre, hogy az új típusú világirodalom tényekkel és módszerekkel hozzájárulhat a hazai kutatók munkájához, és így tovább. A Magyar Történet azonban folytatás nélkül maradt. Ez a tény nemcsak az új irányzat kibontakozásának vetett gátat, hanem Bonfini munkásságának sikerét is kérdésessé tette.

Magának a műnek az elkészülte ugyanis nem zárta le a középkori jellegű történeti tudat Thuróczy által megindított revíziójának folyamatát. A befejezés a következő évszázadra maradt. A hátrahagyott feladatok között első a mű elterjesztése, kinyomtatása volt. Ez sem bizonyult könnyűnek, ötven esztendő múlva, 1543-ban sikerült — részben — Brenner Mártonnak, aki az első három decast tette közzé; ismét húsz esztendő telt el, mire Heltai jóvoltából 1565-ben megszaporoztak a nagyközönség számára hozzáférhető részletek, s végül 1568-ban Zsámboki adta ki a teljes szöveget.

Mi maradt még? Nyilvánvaló, hogy a Thuróczy előtt működött historikusokat, sőt magát is nem az írásban rögzített elbeszélés tisztelete, vagy a megváltoztatásához szükséges felkészültség hiánya tartotta vissza az elsősorban a gyökeres reformtól, hanem az a tény, hogy a Kézai óta eltelt évszázadok alatt a krónikák felfogása egyedül gyakorolt hatást a szélesebb néptömegek azzal eredendően rokon, önmagában véve is középkori beállítottságú történeti tudatára, s azt annyira a maga képére formálta, hogy megbolygatására csak egy külföldinek lehetett bátorsága, akinek — királyi támogatással a háta mögött — nem kellett félnie, hogy vállalkozása teljes értelenséggel találkozik. A Bonfinit követő fél század azonban e tekintetben több ponton is változást hozott. A gazdasági helyzet romlása és a politikai viszonyok megzavarodása, a közvetlen életveszedelmet támasztó katonai katasztrófák, a fellángoló ideológiai harc háttérbe szorította a régmúlt iránti érdeklődést, s mire az az 1530—40-es években ismét éledezni kezdett, már két generáció nőtt fel. A XV. században még új és vitatható reneszánsz gondolkodásmód ekkor már száz esztendeje terjedt, s egyre lejjebb hatolt a tömegek tudatvilágába,² ott is felköltve a középkori felfogás revíziójára irányuló igényt. Szüksége támadt továbbá annak, hogy a társadalom szélesebb rétegei előtt új megvilágításba állítsák a múltat, kiiktatva abból a katolikus beállítottságot. Tudjuk, hogy Heltait legalább tíz éven át foglalkoztatta ez a gondolat, hatalmas vállalkozás kereteit vetítette maga elé, mely magába zárta volna a magyar történelem két kötetét s egy világtörténetet. 1571 után láthatott a megvalósításhoz,³ s idejéből már csak az egyik kötetre futotta, a régi magyar történelmet feldolgozó Krónikára.

Minthogy Bonfini műve helyébe — a benne felhalmozott adatok gazdagsága miatt — nem egykönnyen lehetett volna más állítani, a reformáció történetírása számára egyetlen lehetőség kínálkozott: a Thuróczy által megindított revízió befejezése Bonfini munkájának a reformáció szellemében fogant továbbfejlesztése útján. Ennek mikéntjét önmagában megszabta az a körülmény, hogy a Rerum Ungaricarum Decades a kor tudományos lehetőségeit tekintve adataiban teljes volt, s ahhoz hozzátenni nem sokat lehetett, a járható út a fölöslegesnek ítélt részletek kiiktatása, álláspontjainak megváltoztatása s a még rendelkezésre álló igen csekély mennyiségű új tényanyag betoldása volt, mégpedig — a széles néprétegek tudatának befolyásolása végett — természetesen anyanyelven s közérthető fogalmazásban.

A Zsámboki-féle kiadás megjelenése után minden tárgyi feltétel készen állt ehhez. Hátra volt azonban egy eddig még nem érintett feladat, Bonfini koncepciójának

felülvizsgálata, pontosabban összehangolása a gyakorlattal. Említettük, hogy e koncepció főleg két roppant jelentős kezdeményezésben jutott kifejezésre, s hogy ezek megvalósításában feltűnően gyatra eszközökkel élt. Most hozzátesszük, hogy a humanista szellem érvényre juttatása érdekében sokszor túlló a célon: írása egyes részleteiben annyira „humanista”, hogy már nem is „magyar” (például az első könyv). Ennek következtében éppen arra a harera vált alkalmatlanná, melynek fegyverül készült, mert metódusának számos vonását, elbeszélésének számos részletét a krónikások főztjéhez szokott magyar gyomor nem veszi be. A XVI. század közepére nyilvánvalóvá lett, hogy melyek azok a pontok, ahol a sok évszázados hagyomány és a bevett hazai szemlélet korlátait nem sikerült egyszeriben keresztültörnie, amelyeket tehát utána sem ajánlatos átlépni. Példának emlíjük ezek közül az avar periódus beiktatását, Géza fejedelem jelentőségének Istvánnal szemben való növelését, vagy a Hunyadiak római származtatását, ami a köztudatra a legcsekélyebb hatást sem gyakorolhatta. Ha tehát a reformáció történetírásának Bonfini nyomán kellett saját érdekeit szolgáló koncepciót kialakítania, ehhez hozzá képest egyrészt előre kellett lépnie az időközben támadt ideológiai követelmények irányában, másrészt vissza is, Thuróczy és Kézai felé, mert csak így adhatott népszerűsége igényt tartó, hatékony és eszmeileg megfelelő feldolgozást az olvasó publikum kezébe.

*

Ezt a feladatot Heltai Gáspár vállalta. Az ő szempontjából a munka sarkpontja a Bonfini-revizió volt, Bonfini utóéletében pedig a Heltai-féle átdolgozás jelentette a döntő fordulatot: ennek tulajdonítható, hogy népünk tudatvilágában — a korábbi kezdeményezések ellenére — a középkori jellegű formák rögződtek. Heltai ugyanis mintájához hasonlóan, de még annál is merészebben teljesen újat akart alkotni, olyan magyar történelmet, mely társadalmi, ideológiai alapjaiban új. A biztatást ehhez az nyújtotta, hogy ezek az új alapok önmagukban véve már nem voltak idegenek a nagyközönség számára, hiszen a reformáció eszméi az élet jó néhány területén már meghonosodtak, sőt történtek már kísérletek ezeknek a történetírásra való alkalmazásában is (Farkas András, Batizi András, Székely István). Heltainak azonban nemcsak az a feladata, hogy megírja a könyvet, hanem el is kell adnia, rendkívül óvatosan jár tehát el s roppant mód vigyáz arra, hogy a legcsekélyebb sérelmet se kövesse el a közönség körében élő hagyomány kárára. Inkább feláldozza a mű humanista beállítottságát, hagyja, hogy az elveszen a középkori eredetű részletek között. Bonfini alapvető elveinek nála nyoma sincs. Nagy horderejű kezdeményezései közül jóformán csak a magyar történelem hármas periodizációját hagyja meg, hiszen az avar korszak helye a középkori történetírásban s a nép tudatvilágában egyébként is üresen állt, ide tehát kockázat nélkül tehetett bármit; ettől azonban éppen gyökértelensége miatt várni sem lehetett sokat, nem is fordított tehát nagy figyelmet kidolgozására, s művének e darabja lett a legérdektelenebb. Új eszméit ismerős részletek özőnével nyújtja át abban a reményben, hogy ez utóbbiak elfogadhatóvá teszik amazokat is. Innen származik művének „népies” jellege. Ez egyrészt örvendetes számunkra, s a szakirodalom általában ebből a szempontból szokta pozitívan értékelni történetírói működését, másrészt azonban nem lebecsülhető akadályává lett annak, hogy a magyarországi történetírás a Bonfini által megjelölt úton haladjon tovább, hiszen a maga nem csekély hatáskörében konzerválta az egyszerű már kikezdett középkori hagyományokat.

Természetesen mindez nemcsak — vagy nem elsősorban — Heltaira jellemző, hanem a magyar reformáció történetírásának egészére, például azokra az énekszerzőkre, akik szívesebben nyúlnak témáért Thuróczyhoz, mint Bonfinihoz, s ha mégis ez utóbbit választják, Thuróczyval ellenőrzik annak előadását. Nincs terünk részletebben fejtegetni ezt a kérdést, tényként utalunk Székely István Világkrónikájára, mely társadalmi szempontból modern ideológiáját tudományos szempontból évszázadok óta elavult ruhába bújtatja, s — hogy mást ne mondjunk — ismét visszaülteti trónjára a történeti folyamatot irányító „divina providentiát”. Heltai többek között azért is emelkedik magasan föléje, mert volt bátorsága ahhoz, hogy mégiscsak Bonfinihoz nyúljon, ezért adhatott nála sokkal, de sokkal többet, jobbat és — minden várakozás ellenére, természetesen — népszerűbbet is.

A mű célja, módszere a fentiek ismeretében nem kíván magyarázatot, hiszen azokból következnek. Vizsgálat tárgyát legfeljebb a megvalósítás foka képezheti, ezt azonban előttünk mások kielégítően elvégezték.⁴ Ezeket túl új eredményekre a források vizsgálata vezet. Közismert, hogy a Krónika nem egyszerű fordítás, hanem kompiláció. Fő forrása, mint ezt Helmár Ágost idestova száz esztendeje megállapította, az elbeszélés törzsére nézve Bonfini, az utolsó 30 évre Zsámbokinak Bonfinihoz tett kiegészítései, illetve Brodariesnak a mohácsi csatáról szóló s ugyancsak a Zsámboki-féle Bonfini-kiadások függelékében található beszámolója. Bonfinihoz képest egyébként alig-alig találunk többletet, s ami mégis adódik, annak túlyomó többsége Székely István Világkrónikájából került ide. Ez a mű nem csak adatokkal szolgál, az is gyakran megtörténik, hogy a Bonfini-részleteket Székely magyar fogalmazásában közli, sőt, hogy annak felfogásával szemben emezét juttatja érvényre. A protestáns szemléletű Világkrónika tehát nemcsak munkáját könnyítő segédeszköz, hanem az elvégzendő Bonfini-revizió egyik méreje is. A másik mére Thuróczy. A Chronica Hungarorum-ot állandóan keze ügyében tartja, minduntalan összehasonlítja a Decasokkal, ennek segítségével nyesegeti le azok fölöslegesnek ítélt hajtásait. Sőt, Bonfinitől jóformán csak azt veszi át, ami Thuróczynál is megtalálható. Különösen áll ez a Mátyás időszakát megelőző, tehát a köztudatban már mélyebben belegyökeresedett események előadására, s még különösebben a hun történetre, melynek jelentékeny darabját — Bonfiniét félretéve — közvetlenül Thuróczytól veszi át. Ezzel a módszerrel, főleg a mű első felében, szinte mindent kigyomlál a Decasokból, ami ott újat jelentett, s csaknem teljességgel visszatér a középkori hagyományhoz; tudniillik éppen ez az a rész, amelyben Thuróczy sem adott hozzá semmit a hajdani krónikához. Forrásai között helyet kap két korábbi kiadványa, az 1571-es Werbőczy-fordítás (RMNy I. 307.) és a Cancionale (RMNy I. 351.), valamint egy számunkra ismeretlen eredetű, latin nyelvű leírás a Mátyás által állítólag tervezett óbudai egyetemről,⁵ ezt saját állítása szerint Brodariesztől kapta. Ami az ezekből vett adatokon kívül még olvasható a Krónikában, tárgyi tekintetben szinte szót sem érdemel, bár más szempontból — a mű eszmeiségének, Heltai egyes kérdésekben elfoglalt álláspontjának megítélésénél — igen fontos. Ezek egy része iratlan hagyományt követ, más része Heltai alkotása. Tudatosan alkalmazott írói módszer következtében e két csoport alig választható szét. Annak megállapítása, hogy a mű terjedelmét tekintve csaknem egyeduralgkodó forrása a Rerum Ungaricarum Decades, megkímél bennünket attól, hogy adatainak eredetét egyenként kelljen kimutatnunk, hiszen Bonfinitől az elbeszélés egymásutánjában sem tér el, s így a legapróbb mozzanatokban is könnyen összevethető vele. Feladatunk tehát csak a nem onnan vett darabok kiemelése és azonosítása. Az alábbiakban úgy futunk át a könyvön, hogy figyelmünket ezekre irányítjuk.

„Az Bonfinius Antalrol es annac bölcz írásairól” szóló bevezető egészében Heltai alkotása, bár adatai nem eredetiek, zömmel a Magyar Történet, illetve az alább következő elbeszélés különböző helyeiről kerültek össze (Bonfini személye, korábbi művei, felkészültsége, megbízása és ennek megújítása, a kézirat sorsa). Egy érdekességnek tűnő adata félreértésből származik: Galeotto mondja (De dietis 28.), hogy többek között lányai hozománya végett kereste fel Mátyást; Heltainak ez jár az eszébe, amikor Bonfiniről mondja ugyanezt. (Galeotto munkája 1563. óta nyomtatásban is hozzáférhető volt.) Amit a mű készüléséről, a Bonfini rendelkezésére álló segédletekről, a felolvasásról stb. mond, a Decasok ismeretében fogant, alaptalan következtetés. Mátyás irodalompártoló szerepének és Bonfini munkálkodásának értékelése ön- és helytálló.

A Decasok komponálása idején Ransanusnak és Bonfininak egyik legmodernebb, a humanista történetírás lényegéből fakadó törekvése volt a bevezető kozmográfiai áttekintés összeállítása. Heltai ennek nem tulajdonít jelentőséget. A Szkiziáról szóló I. rész végén jellemző és sokszor idézett fordulattal pótolja ezt („A finnyás olvasóknak vagyon deác Bonfiniussok”), s ugyanígy a régi Pannóniáról való alapos értekezés helyén is („Magyar országot meg írni régi iro mesterekből igen nehéz dolog” stb.). Csak a jelenlegi hazai állapotokra vet egy futó pillantást. Itt egy figyelmet ébresztő, de légből kapott adata van, Magyarország 75 vármegyéje (ugyanezt mondja alább, a 165a levélen is, ahová nyilván innen származott át). A következő konkrét felsorolásban 66 magyarországi és 6 erdélyi megyét említ, közülük azonban 7 tévedésből szerepel itt, Werbőczy-kiadása 53-at ismert,

A Magyarországot leíró II. rész földrajzi adataira tekintve Bonfinihoz képest kevés a többlet: az egri vár, Váradon két szép torony, egy vár és Zsigmond sírja, Munkács, Trencsénben ismét a vár. Feltűnő, hogy mindenütt igen nagy tekintettel van a katolikus egyházra, s ott is említi püspökség, káptalan stb. létét, ahol forrása nem szól ilyenről (Esztergom, Eger, Várad, Csanád), a váradi prépostságról szóló szakaszba Székely (Mm4^b) 1543-as adatait is beépíti. Több helyen — elsősorban az északi és délnyugati országrésznél — ront a szövegen: összetéveszti Vácot Báccsal, Barsot Borsoddal; Baranya, Gömör neve felismerhetetlenné torzul (Batauiak, Geuineri); a Bonfininál említett Bata vicus-ból vármegyét csinál; Varasdot Nógrád és Gömör közé helyezi; a már forrásában is hibás Seviai megye (Ransanusnál még a helyes Senia = Zengg olvasható) ugyanígy bukkan fel nála is; megzavarja Bonfini egyik etimológiája („civitas Leucoviensis ab Albanis Unmorum progenitoribus condita; leucon enim album Grece significat”), így válik Lócséből „Feiuarás”. A Magyar Történetből átvett 58 megyét még 8 névvel toldja meg, közelebbit azonban egyikről sem mond: Krisie, Sagoriai, Varonyai, Besztertzei, Acuniai, Tornai, Peregiei és Czouallyai. Úgy látszik, ezekről vajmi kevés ismerete volt, egyszerűen idemásolta jegyzéküket az 1571-es Werbőczy-fordításból; innen a feltűnő pontatlanság, a csaknem felismerhetetlen írásmód. Krisie Kőrös, Czouallya Pesti Frigyes szerint⁶ az egyszer már említett Csanád, Sagoria nyilván a Varasd megyében elterülő Zagória dombvidék, Varonya a fentebb tévesen Bataviainak mondott Baranya, Beszterce megye a közelben lévén nem lehetett ismeretlen előtte, Acunia talán a váráról nevezetes horvátországi Ogulin, Torna egyszer már ugyanígy szerepelt, Peregie alighanem Bereg, mely fentebb a szokatlan Berekszászi alakkal került elő. Végeredményben tényleges többletet csak Kőrös és Beszterce jelent, a többi a már említett két területet illető tájkozatlanság szüleménye. (Megjegyezzük, hogy a Werbőczy-kiadás általánosságban nem forrása e résznek, bár az adatok természetesen nagyjában egybevágóak, csak Bonfini megyejegyzékének kiegészítésére szolgál.)

Az Erdélyről szóló III—VI. rész egészében önálló, forrásértékű, jöllehet számos adatát Bonfini is közli a Magyar Történet különböző könyveiben, megtaláljuk Ransanusnál (II. és XXXIII. index), Oláh Miklósnál (Hungaria 14—15. fejezet), sőt már Thurócynál is; az Erdély gazdagságáról, a székelyek jogi állásáról írt sorok közkhelyszámba mennek. Mindezekhez képest azonban (különösen az egyes városok leírásában és a szászokra vonatkozólag) jelentékeny többletet is ad, minek forrása kétségtelenül a személyes tapasztalat és a helyi hagyomány.

Innen kezdve hosszú lapokon keresztül nincs feltűnő vagy problematikus részlete. A VII. rész bevezető mondata után rátér Bonfini nyomára, s az ő szavaival adja vissza az eseményeket — jóval rövidebbre fogva — a 19b levél aljára. A rövidítés első sorban abból adódik, hogy a Magyar Történet Vincentius Bellocensis és Sulpicius Severuson alapuló legendái közül egyet sem vesz át, mindössze a nemzetközi irodalomban közkedvelt Leó-epizódról tud, ha nem is nagyon hiszi: „Mondiac it nemelyec... De én nem tudom, ha eszt hinni kel...” Jellemzőnek ítéljük Detre történetének beiktatását. A „halhatatlan Detre” ebben a minőségében nem kerül elő Bonfininál (Thurócynál megvan); Heltai Székelytől iktatja ide ezt, a magyar történetírásból egyszer már kivetett részletet. Sajátságos a szkfiaiak eredetéről vallott nézete is. Bonfini többféle véleményt ismertet erről, részben Aeneas Sylvius, részben Justinus, részben Thuróczy alapján. Heltai ezek közül csak a legutóbbit veszi át, jöllehet Bonfini éppen ezt veti el.

A következőkben az olasz egyre hátrább szorul. Már a „harmadik indulás” utolsó mondata sem őt, hanem Thuróczyt követi (Attila Rómából Ravennába megy), s tőle származik Mikocze neve is a következő részben. A Magyar Történet ezután hosszú ideig csak jelentéktelen nyomokban mutatható ki, az I. decas 7—8. könyve helyébe Thuróczy elbeszélését állítja. (Bonfini nyomán szól röviden Adarik győzelméről Aladár fölött, s őt követi a második honfoglalás 744-es dátumában, egyébként hosszú elbeszélését egy mondatba foglalja össze: „háromszáz esztendeig soe változások löttenee Pannoniába.”) Nagyobb szerephez jut viszont Székely Világkrónikája: ebből származik Csaba végrendelete, Enodbil álma, Álmos születése; továbbá: a székelyek Oroszországba mennek a magyarok elé; Dész neve; a székelyek szabadsága; a honfoglaló kapitányok jegyzéke Szabolestól Órsig. Saját — nem frott forráson alapuló — kiegészítései csekély számúak s csak földrajzi vonatkozásúak (a székely székek, Dész). Minden tekintetben kirí ezek közül egy előttünk ismeretlen epizód:

Augsburg után Ulrik püspök Salgenawnál, Entzelsfeld és Marekenstein között újabb vereséget mér a magyarokra, minek emlékére templomot emel; ezzel összefüggésben halljuk a gyászmagyarok történetét, mely Thuróczytól került ide.

Nagy Károlynál (23b lev.) visszatér Bonfinihoz. Sicambriában Csaba hercegről beszél; ez félreértés, Bonfininál ugyanis az avar kagán („Kaga rex Ungarorum”) szerepel. Jelentékeny önálló betoldása van ott, ahol Károlynak a szászok ellen a Decasok alapján elmondott hadakozását a szászok magyarországi betelepítésével fejeli meg. A lényeg Székelynél (n3a) is megvan, de sokkal rövidebben, nem említi sem a betelepítés okát, sem a második, harmadik és negyedik települést, Nagyszében alapítását. Heltai többletének jellege arra enged következtetni, hogy Székely ötlete alapján — Bonfini ismeretében — igyekezett a szász települések keletkezéséhez történeti magyarázatot találni, így e részletek mögött nincs okunk hagyományt keresni.⁷ A következőkben is alig tér el Bonfinitól, bár erősen rövidíti, s kihagyja belőle az Adalbert- és Imre-legendából átvett szakaszokat. István születésének dátumaként Thuróczy 909-es évszámát fogadja el. Továbbra is feltűnően nagy figyelmet fordít az egyházi javakra, a székesfehérvári Boldogasszony-templom miseruhájának még az árát is tudja. Különösen Lászlónak a papsággal való kapcsolatát domborítja ki, minek következtében kevésbé szimpatikus beállítást kap nála, mint az irodalomban általában; rokonszenve inkább Salamon mellé szegődik, aki „ez világi és vitéz ember volna, és keveset gondolna a’ papoknak pepeczelleseknek ayitatosságával”. Ebben a tekintetben érdekes a Sz. István haláláról szóló beszámoló. Általánosságban Bonfini szerint szól, s tőle ismeri az irodalomban mindenütt föllelhető mozzanatokat (a haldokló király magához rendeli az urakat és tanácsokat ad nekik), melyek sorát azonban új elemmel bővíti: István Szűz Máriának ajánlja fel az országot. Ezt sem Bonfini, sem Székely, sem Thuróczy nem mondja, bár a Hartvik-legenda 21. fejezete alapján az írott és az íratlan hagyományban ekkor már sok évszázada szélteben-hosszában terjedt. Heltai nyilván a szóhagyományból kölcsönzi, s igen frappáns formát talál rá a „patrona Hungariae” kifejezéssel, melynek — tudtunk szerint — ez az első irodalmi előfordulása.⁸

A 46a—b levél egészében Bonfini követi, II. István hadainak felsorolása azonban csaknem szó szerinti másolata a (Bonfinitól nem sokban különböző) Székelynek (v4ab), kitől csak egy eltérése van, amennyiben annál a negyedik had ismét a lengyelek ellen irányul s az ötödik a görög.⁹ A legközelebbi betoldás ugyancsak Székelytől (y3a) való. Itt Heltai néhány sorra vonja össze Bonfini nagy terjedelmű Erzsébet-életrajzát, s ehhez fűzi hozzá a Világkrónikából: „Mikoron egyszer egy igen szép aranyas feszületet hoztanac volna eleybe” stb., s még maga is megfajeli: „Bizony, drága vallás lön ez.”

Néhány feltűnő adata a tatárjárásnál akad (nem soroljuk ezek közé, hogy a segédcsoportok közül kiemeli a szászokat). A szászok ez idő beli betelepedéséről, kivált-ságairól forrásai nem szólnak, s minthogy történeti alapja sincsen, nyilván folytatása a Nagy Károlynál megkezdett következtetésnek.

A következőkben egészen apró dolgokban tér el a Magyar Történettől. A Kun László temetőhelyéről mondottakat Székelytől tudja. Egy félreértés a 64a levélen, hol Károly Róbert feleségét IV. Károly császár leányának tartja; Thuróczy az após nevét nem közli, Bonfini viszont helyesen VII. Henrikről szól. Nem feltűnő, de jellemző módosítása van Zách Felicián históriájánál, ahol a merénylet Bonfini által megjelölt lehetséges okai közül csak egyet vesz át („Mert igen szép felesége vala” stb.), s ezzel regényesebb szímben állítja elének a dolgot, mint forrása. (Másik eltérése az 1329-es dátum, ebben Székelyt követi.)

A III. rész forrás szempontjából eléggé kusza. Zömében Bonfinitól való, de csak részleteket ragad ki belőle, s rendjét is felforgatja; a bevezető bekezdést Székelytől veszi át, a Károly uralkodását értékelő darab a sajátja, a tatárokról közölt adat Bonfinin alapuló félreértés, ő ugyanis János cseh király fiáról, a későbbi IV. Károly császárról szól.

Aztán ismét alig tér el a Decasoktól. Lajos uralkodását értékeli más szempontból („Nem czoda tehát, hogy a pápa így mert paranczolni a’ magyar királyoknak.”) Forgács Balázs történetéhez annyit tesz, hogy a merénylet alkalmával szerzett jószágot maradéka máig bírja. A Zsigmond és Albert uralkodását felölélő szakasz nagy mértékben süríti Bonfini elbeszélését, s azt megint csak a katolikus egyházzal kapcsolatosan toldja meg (arany rózsa, a váradi püspökség javadalmazása). A Husz János megégetéséről mondottak ilyen formában szintén föllelhetetlenek, de az adatok

nem térnek el a Decasokétól, az eltérő értékelés viszont természetes. Ugyancsak önálló a budai zendülés megítélésében is, ahol a németek ártatlanságát hangoztatja. Magában áll — nyomban ez után — az Albert császárrá választásának előzményeiről tudósító részlet: „a' magyari wrac nem engedec néki, hogy fel vönne a' czaszárságot” stb. Bonfiniál bonyodalomról szól sincs: „uno eodemque tempore et rex et imperator Romanorum creatus est” — mondja, s még inkább hozzáteszi, hogy ebben „sine controversia fungitur”. Azonban a dolog csakugyan nem ment simán, tanú rá Aeneas Sylvius, ki Európájának I. fejezetében Heltaival egyetértőleg tudósít.

A Hunyadi János származásáról szóló hosszú szakasz a Krónika legproblematikusabb része. Ezzel külön fogunk foglalkozni. Lezárása után ismét visszakanyarodik a Magyar Történethez, s azon egészen Mátyás megválasztásáig semmit sem módosít. Ennek néhány mozzanatát Thuróczytól veszi át (Podjebrád gyűrtje), utána aztán ismét nincs eltérés az erdélyi lázadásig, ahol a brassai plébános epizódját szúrja bele. Ennek sem találtuk írott pártját, valamint egyedül áll irodalmunkban a Vitéz János „prognosticomos képeiről” adott ismertetés is.¹⁰ A továbbiakban hosszú lapokon keresztül megelégszik a Magyar Történettel, s azon legközelebb csak Mátyás jellemzése során változtat. Lényegében ekkor is Bonfinihoz ragaszkodik, nagy vonalakban az ő ítéletét visszahangozza s erősíti fel. A szöveg tekintélyes része továbbra is a Decasok fordítása, ideiktatja azonban Bonfininak a bécsűjhelyi bevonulásról írt sorait is, megismétel néhány korábban közölt adatot (Szabács stb.), s beépíti az óbudai egyetem „iedzesénc a' képét”, mely szóról szóra való fordítása a fentebb említett szövegnek, helyesebben az eredeti leírásnak. Az általunk látott másolatnál csak a Brodariesra tett utalással hosszabb. Úgy látszik, a latin textus valami tervvagy alaprajz nyomán készült, annyira pontos, hogy a rajzot többé-kevésbé rekonstruálni is lehet. Ennek során mindkét szöveg félreértései kitűnnek, szempontunkból elsősorban az a tény, hogy a rekonstruálható valóságtól különböző helyeken esúsznak el, következésképp nincsenek közvetlen kapcsolatban egymással. Nem gondolhatunk tehát arra, hogy a latin szöveg esetleg Heltai nyomán készült volna. A latinról megálapítható, hogy nem Brodaries fogalmazványa, stílusuk teljesen elütő, a püspök realitásokon érlelt szemléletmódjához egyébként sem illik a 40 000 diákot nevelő egyetem fantazmagóriája. Meglehet, hogy az irat valaha az ő tulajdonában volt, a valószínűségeket mérlegelve azonban inkább úgy hisszük, hogy Brodariesnál a rajzot látta valaki, s annak alapján — rá hivatkozva — készítette el az egyetemre vonatkoztatott leírást, mely aztán Heltai kezére jutott, s ő magyarrá fordította. Brodaries nevének említése tehát nem Heltait, hanem az ismeretlen magyarázót hozza kapcsolatba a püspökkel. A leírás értelmezése és valóságtartalmának megállapítása eddig is számos problémát vetett föl, s különböző feltevéseket indukált. A tisztánlátáshoz a latin sem járul hozzá, mert nem sokban tér el Heltai magyarájától. Egyetlen fontos kérdésre ad határozott választ, mégpedig az objektum helyének kérdésére, amely egyértelműen Budától északra jelölhető ki. Heltai ugyanis a latin szerinti „észak”-ot következézetesen „lent”-nek, „alul”-nak fordítja, s ezzel alaposan megkeveri az égtájakat. Sem a latin eredeti provenienciájának vizsgálatát, sem a tényekkel való összevetését nem érezzük feladatunknak, s ezért csak utalunk Salamon Ferencre, aki szerint az építmény egy római típusú castrum lehetett, illetőleg Balogh Jolánra, aki összefoglalóan ismerteti a kérdés irodalmát.¹¹ A magunk részéről megelégszünk annak lezögezésével, hogy a Krónika e szakasza az említett, ismeretlen szerzőtől származó latin irat meglehetősen hű fordítása. A Zsigmond-féle híd megépítésére vonatkozó s közvetlenül idecsatlakozó néhány mondat már ismét Bonfini idezi. Ez az egyetem leírásában nincs benne, csak a nagyon szoros kapcsolás kelti azt a látszatot, mintha a híd is az egyetem tartozéka lenne, s ez a félreértés — nem az íróé, hanem az olvasóé — csak tovább növelte, ami az egész kérdés körül keletkezett.

A Mátyás-jellemzésbe beépített, saját, írott forrást nélkülöző részletek tehát a következők: a szegedi Sz. Demeter templom; Mátyás tojást árul Bécsben; a kolozsvári bíró; a szebeni özvegyasszony története.

A Mátyás halálát követő esztendőik elbeszélésében Heltai ismét szorosan a Decasokhoz tapad, s az ott olvasottakat egyetlen ponton egészíti ki Zsámboki említett Bonfini-függelékének adataival ott, ahol arról beszél, hogy Ulászló kicsúfolják a magyar urak, egyébként változtatás nélkül kivonatolja a művet mindvégig.

Bonfini szövege elfogyván, rátér a Zsámboki-féle appendixre, s azt fordítja (ugyan-csak erősen rövidítve) az 1526-os esztendőig. Kiegészítésére továbbra is fölhasználja

Székely István Világkrónikáját (Szapolyai János leveri a paraszthadát; „Dobrsa Dobrsa”). Önálló adata egy helyen van: Ulászlónak „rouásra hordottanac hust” a budai mézárosok. Azonban ez sem egészen egyedülálló, ugyanezt írja Göresöni Ambrus is, de nem Ulászlóval, hanem Mátyással kapcsolatban, arról szóltaiban, hogyan sarcolta meg Mátyás az urakat: „Asztalát királynak bizonynal írják, Sok ideig csak rovásra tartották, Mézárosnak addig pénzt nem adhattak. . .” — úgy látszik, e helyen nem történeti hagyománnyal, hanem sztereotip fordulattal van dolgunk, amit alkalomszerűen kapcsoltak a szóban forgó személyhez, szegénységének illusztrálására. A mohácsi csatát Brodaries beszámolójából ismeri, s ebbe szűr be néhány mondatot Zsámboktól (II. Lajos a vízbe fül).

Az Ulászló és Lajos időszakára felhasznált forrásoktól egyetlen dologban tér el, de ebben az egyben következetesen: minden alkalommal kifejezésre juttatja Szapolyaival szemben érzett antipátiáját. Az erre szánt sorok terjedelemben is számottevők. Székely alapján mondja például, hogy az urak Szapolyait kéri fel a parasztfelkelés leverésére, s királyságot ígérnek neki. A forrás szerint ez Lajos magtalan halála esetére vonatkozik, Heltai azonban úgy állítja be a dolgot, mintha Lajossal szemben szónének összeesküvést. Szapolyainak köszönhető, hogy a nemesek „nem csak iobbágyá, hanem rabba is” tették a községet. Sosem volt jó szívvel a két király iránt, s irigységből hagyta cserben a mohácsi sereget. Ezt aztán utóbb még egyszer olvassuk kiegészítve azzal, hogy Szulejmánnal is megkötötte az „eb lántzot”. Ezeknek a közleményeinek semmi alapjuk sincsen, adataik költöttek. Hogy Szapolyainak „hítuán vége mint löt annac utánna”, a Krónika második részéből tudhattuk volna meg, ez azonban miát a szerző tollában maradt. E pletykák forrását — ha volt ilyen — töredékes voltak miatt nem határozhatjuk meg, s Szerémi György néhány sorával való azonosságukat is csak konstatálni tudjuk.

A Krónika tehát — forrásait tekintve — egyszerű szerkezetű: főleg Bonfini, jóval csekélyebb terjedelemben, de irányító szerepkörben Thuróczy, kívülük Székely, Zsámboki és Brodaries szolgáltatja adatait; ugyancsak kevés az önálló darabok száma is, melyeknek zöme egy-két szóra, sorra terjedő értékelő megjegyzés,¹² földrajzi adalék, tartalmilag jelentéktelen közbeszólás.

Ha szövegét aprólékosan összevetjük a forrásokéval, az egészre általában jellemző, hogy erős rövidítés mellett a részletekben gyakran tapasztalunk bővítést, s ez többnyire az elbeszélés kikerekítésére, színesítésére, „életszerűvé” tételére való. Azt a jelenetet, melyben Hunyadi megveszi az elfogott Karambékot, Bonfini így írja le: „Decem postulanti quadragenos impendit”, Heltainál: „Monda a' paraszt ember: Ha nagyságod tíz forintot ad érte, oda adom nagyságodnac. Hunyadi Ianos mindiárt néki ada a' tíz forintot, es néki boczata a' Karambékot. Es monda Hunyadi Ianos a' parasztnac: Talám olczo leszen rayta; es harmintz forintal meg tólda a' tizet, es ekeppen negyuen forinton véve meg a' Karambékot a' parasztoktól.”¹³ Ha módunkban áll a Krónika szövegét összevetni a forráséval, az efféle tartalmilag mit sem hozó módosítások csak Heltai stílusjegyei; ha azonban összehasonlítás alap nem áll rendelkezésünkre, mind a részlet tárgyi hitelét, mind feltételezhető forrását illetően félrevezetők. Heltai oly természetes egyszerűséggel adja elő a dolgokat, hogy igazságában szinte nem illik kételkedni, ismeri az apró, jellemző, „életből ellesett” mozzanatokot, mintha személyesen lett volna jelen, mintha kihallgatta volna a szereplőket, vagy legalább, mintha nagyon megbízható informátor állana mögötte. Az ő elbeszéléséből sokkal erőteljesebben árad a valóság szaga, mint rendszerint tudóskodó forrásából. Úgy tetszik, Heltai nagyon gyenge ítélőképességű krónikás, aki képtelen meglátni a felszín alatt búvó lényeket, válogatás nélkül továbbad mindent, amit hallott. Ezek a részletek a Krónika írásának idejében felléphetek a hitelesség igényével, ma már azonban erről szó sem lehet, ma már mosolygunk rajta, amiért készpénznek veszi a XVI. századi néphagyomány meséit, s a Heltai-éle krónika egyik legnagyobb erényének tartjuk, hogy a maguk együgyűségében viszonylag érintetlenül tartotta fent ezeket. Meggyőződésünk, hogy ez a vélekedés téves, ámbár — be kell vallanunk — nem tudjuk ezt minden esetben kézzelfoghatóan bizonyítani: Heltai nem naiv krónikás, hanem nagyon is kifinomult ízlésű és ítéletű szépíró, aki — néha irodalmi forrás után, néha alap nélkül — maga gondolta ki és fogalmazta meg e részleteket.

Az a többlet, amit az írott dokumentumokhoz képest ad, formailag két típusra osztható. Az elsőt aprócska, főleg erdélyi és szász vonatkozású, zömmel földrajzi adalékok alkotják. Egy-két szóal ritkán terjednek többre, s a műben szórványosan mindvégig föl-fölbukkannak (legnagyobb számban, tömegesen az első leveleken).

Ezek valósága nagyrészt igazolható, másrészt feltehető, vagy legalább annyit megengedhetünk, hogy a helybéliek tudomására, emlékezetére épül, az író személyes értesülésén (tapasztalat, hallomás) alapul. Ezek között is akad azonban nem egy, ami bizonyíthatóan Heltai következtetése (szász betelepülés).

A másik típus nagyobb lélegzetű elbeszélések teszik. Egyikük dokumentumon alapuló, ismeretterjesztő előadásnak látszik (Vitéz János festményei), más része a nép mesélő kedvének jegyeit viseli (a brassai plébános tanácsa, a szegedi templom miseruhája, Mátyás tojást árul Bécsben, a kolozsvári bíró, a szebeni özvegy), a leghosszabb pedig (Hunyadi János származása) az író szerint hiteles forrásokat és szavahihető szemtanúkat idéz, az olvasó szemében azonban inkább ugyancsak a néphagyomány termékének tűnik, s legjellemzőbb mutatója az író naivitásának. Közöttük egy sínes, aminek akár történeti hitelét, akár népi származását Heltai szavain és a megfogalmazás módján túl bármi is igazolná vagy támogatná. Némelyiket határozottan művészi alkotásnak minősíthetjük, mint például a brassai plébános epizódját, melynek népi eredetét kizárja a benne foglalt bibliai citátum s az a tény, hogy Heltai eszmei útmutatójának, Sebastian Francknak állásfoglalását visszhangozza: „Ha Mátyás, a mi királyunk meg gonoszult és igen meg nyomorgat bennünk, tehát Istennek ostroma. Mi engedelmesek legyünk és váltig szenvedjünk. De hogy királyunk ellen támadjunk, ez nem én tanácsom.”¹⁴ Ugyanebből következőleg nem is alkothatta más, mint Heltai. A kolozsvári bíró híres története Mátyás város-, gazdaság- és társadalompolitikai célkitűzéseinek ismeretében, sőt propagálása céljával készült,¹⁵ ha nem is tudós, de mindenképpen tudatos elmére vall. Mind ezekre, mind a többi szóba hozható történetre jellemző a célszerűség: aktuális sérelmek felpanaszolására, elvek kifejtésére szolgálnak, mégpedig Heltai, a civis panaszainak és elveinek adnak keretet, más tehát aligha fogalmazhatta ezeket. Ilyen tekintetben legkirívóbb a Vitéz János festményeiről adott beszámoló, valamint Mátyás Kolozsvárt illető privilégiumainak felsorolása a Hunyadi-történet végén. A szegedi Szent Demeter-templom megadományozásához hasonlókat — kevésbé kidolgozott formában — több alkalommal találtunk az egyes királyok nevéhez fűzve, s ott bizonyíthatóan minden alap nélkül. A tojást áruló Mátyás epizódja ott áll közvetlenül az árpát áruló Mátyás epizódja mellett; ez utóbbit Bonfinitől kölcsönözte, kézenfekvő tehát a feltevés, hogy ennek mintájára maga alkotta amaszt is.

A Hunyadi János származásával foglalkozó I—IV. rész (80a—83b) számos kutató figyelmét felkeltette, amiben mind tartalma, mind formája, mind feltételezhető forrása szerepet játszott. A történeti adatok hitele szempontjából tüzetesen megvizsgálta Elekes Lajos,¹⁶ mint szépprózát elemzi Nemeskürty István,¹⁷ mint néphagyományt Solymossy Sándor¹⁸ stb. Mi most forrásait vesszük szemügyre.

Elsőként azt a tényt kell leszögeznünk, hogy az elbeszélés — itt álló formájában — nem eredeti, hanem a Cancionale egyik részletének prózai átdolgozása. Ismeretes, hogy Heltai az abban kiadott Nagybanesai-féle Hunyadi-ének elé verses bevezetőt írt (mint ahogy a kötet más darabjaiban is találunk tőle származó betoldásokat). A Cancionale és a Krónika elbeszélése pontrol pontra megfelel egymásnak, kapcsolatuk egyszeri olvasás után is szembeszökő. Igaz, a prioritás kérdését történetileg nehéz volna eldönteni, hiszen a két kiadvány szinte egyszerre készült, a fogalmazványok keltezésének idejéről, körülményeiről nincs adatunk, csak annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy mindkét kötet Heltai legutolsó munkája: a Krónika nyomtatását már be sem tudta végezni, ez feleségére s a következő esztendőre maradt, az énekeskönyvnek pedig szövege befejezetlen.¹⁹ Ezen a nyomon egy logikusnak látszó következtetésre juthatunk, s ez a Cancionale elsősege mellett szól. Valószínű ugyanis, hogy Heltai éppen a tervezett Krónika előkészítéseként akarta ezt kiadni, mintegy próbaképp s az érdeklődés fölkeltesére. Ebből következőleg anyaga feltehetőleg előbb készült el, mint a prózáé, s ez a szóban forgó részletre is állhat. E vitatható fontolgatás azonban szükségtelenné válik a két szöveg egybevetése után.

Cancionale (C3b): Ban Ferentzet mindiárt a király meg szolítván, és meg hadia neki: / Ezekre gondod legyen, minden elegec legyen, szalásra vid ki, / Ne hadiad feleytenem az ő ügyeket, hanem iutasd eszembe, / Hogy ollykoron örömmel haza boczássam kéncezes Erdélbe.

Krónika (82b): Es a' király mindiárt hiua Ban Ferentzet, és meg hadia néki: / Ezeket vid ki ió szalásra, és vissel gondot reáioc, meg lásd, hogy minden elegec legyen, / ne hadiad feleytenem az ő ügyeket, iutasd eszembe, / hogy ollykoron öremmel boczássam őket haza Erdélbe.

Egy másik részlet, Cancionale (B4b): Az Mircze wayda fel siet hamar Budára Sigmond királyhoz, / Es szép aiándékoval meg aiándékozván ötet, lábaihoz / Esvén igen könyörge néki, hamar lásson Havaselvö földhöz . . .

Krónika (80b): és Magyar országba iöve, és fel iöve Budára Sigmond királyhoz, / Ott szép aiándékokat mutata be a' királynac, es lábaihoz, / esuén erősen könyörge néki, hogy ő felsége hamar látna a Hauas eluö földhöz . . .

Olyan prózát, mely ennyire magában hordaná a megverselés lehetőségét, mely verssorokra bontható, mely — még a rímeket is tartalmazván — csupán csak a szórend megváltoztatásával verssé alakítható, ilyen prózát nem lehet írni; míg viszont a versből a szórend fölforgatásával nyomban próza válik. A módosítás néha — mint az idézett példákban is — oly csekély, hogy az eredeti forma eltüntetésére sem alkalmas. Következésképp a fenti két változat közül az elsőség a verset illeti, mely tehát — szempontunkból — a Krónika prózai elbeszélésének forrása. Minthogy pedig a Cancionale egynemely sora, adata, ötlete a Hunyadi-történeten kívül másutt is fölbukkan a Krónika lapjain, általánosságban is kimondhatjuk, hogy a párhuzamos helyek közvetlen forrása az énekeskönyv.²⁰ A Krónika Hunyadi-iról szóló előadása tehát nem több, mint a Cancionale egyik részletének kissé átformált másolata.²¹

Második helyen azt a tényt állapítjuk meg, hogy a Cancionale szóban forgó darabja sem eredeti, ez is egy korábbi szövegen alapul. Heltai első ízben 1565-ben foglalkozott ezzel a kérdéssel, s már akkor is ugyanazon a véleményen volt, mint a Cancionaleban, illetőleg a Krónikában. A Historia²² bevezetésében (Al—2 lev.) részletesen foglalkozik Bonfini Corvinus-elméletének bírálatával; megállapítja, hogy nemzeti elfogultságból tette meg honfitársává a dicsőséges Mátyást, kit nem akart „iuxta historiae veritatem verum ipsius genus sub obscurum odiose ostendere” (Ala lev.). Ezután hosszabb fejtegetés következik az alacsony származás megbecsülendő voltáról, amit egy marginália is hangsúlyoz („Deus humilibus delectatur” Alb lev.). A tulajdonképpeni elbeszélés bevezetéseként leszögezi, hogy Hunyadi János apja Zsigmond, anyja pedig oláh leány. A részletekre térve elmagyarázza, hogy a király Galambóchoz készülvén Erdélyben gyűjtött sereget, s közben Hunyad vár szomszédságába, Telek falu mellé érkezett. Itt „eum libido coeundi incessisset”, s egy oláh leányt vezettek elé „ex Morsinianorum familia”, kit teherbe ejtett. Az expedícióból három hónap múlva visszatérve a leánynak egy gyűrűt adott, s meghagyta, hogy születendő gyermekét gondosan nevelve, később őt a gyűrűvel hozzá küldje. A leányt rövidesen feleségül vette egy Havaselvéről menekült neme s („vir non ignobilis”), Vojk Buti. A gyermek megszületik. Ezután következik a holló epizódja, a Krónikához képest azzal a különbséggel, hogy a madarat a férj lövi le s egyszerre. Később Vojkot Mircse, a havaselvi „dynasta” hazahívja a „terra Hatzac”-ból, s visszaállítja korábbi méltóságába. János felserdül, anyja utasítására az „in tertia expeditione” Havaselvén tartózkodó Zsigmondhoz megy, bemutatja a gyűrűt, a király pedig „Iohannem adhuc ephelum” Erdélybe viszi, megajándékozza a „Hatzakinum” felé fekvő hunyadi birtokkal, melyről nevét is veszi. A holló-epizód emlékére ő és anyai rokonsága („omnem lineam maternam, universam Morsinianorum familiam”) a mai napig az ismert címert viseli. Bonfini az egyetlen — mondja Heltai —, ki Hunyadi Jánost római vérből származtatja; vele szemben a fenti verziót „vulgaris fama roborat et eorum nobilium virorum constantia testimonia, quorum avi Iohanni Hunyadi . . . a pedibus fuerunt ac ex multis praeliis eius gloriosa vulnera reportarunt”. Mátyás Corvinus neve tehát nem a római gens, hanem az említett holló emléket őrzi. „Nam omnes circumstantiae, multorum praestantium virorum testimonia et communis vulgi fama huius narrationis veritatem ac certitudinem stabiliunt et confirmant.” Itt tér rá a Bonfini által kijelölt vonalra (Csákiak stb.), s a későbbiekben nincs lényeges eltérése ettől. Az elbeszélésbe nem építi ugyan bele, de lapszéli jegyzetben felhívja a figyelmet: „Thelec pagus, ubi mater Ioh. Hunyadiis sepulta est.”

Az elbeszélés forrása a legkevésbé sem problematikus. A bevezető és befejező bekezdések magától értetődően az író fogalmazványai, a közbülső historikus rész pedig csaknem szó szerinti másolata a Magyar Történet megfelelő passzusának (III. decas 9. könyv):

Bonfini:

hanc tertio e se mense repetitam gravidam deprehendisse, donasse magnifice ac symboli loco anululum reliquisse, mandasse, ut quicquid pareret, diligenter aleret educaretque educatumque ad se cum symbolo mitteret.

Heltai: Historia

Ab expeditione tertio exacto mense revertens puellam denuo repetit ac eandem gravidam deprehendit. Quum vero magnifice eam donasset, symboli loco anululum eidem tradit mandatque, ut quicquid pareret, diligenter aleret educaretque, postea ad se cum symbolo mitteret.

Lényeges különbség csak az alapállásban van, ugyanis Heltai azt a verziót fogadja el, amit Bonfini képtelen hazugságnak mond, s az általa igaznak véltet cáfolja. Az egyébként fölbukkanó eltérések egy része abból adódik, hogy Heltai idekombinálja azokat az adatokat is, melyeket Bonfini művének egy másik helyén (III. decas 4. könyv) mond ugyanerről a témáról. Onnan jön ide Vojk Buti neve, havaseli szírmaazása s hogy Zsigmond Jánost ugyancsak Havaselvéről „adhuc ephebum” hozta magával Erdélybe. Ezzel kapcsolatos — Heltaitól eredő — kombináció a család ide-oda való költöztetése, hiszen Bonfini különböző hagyománykörökből eredő, tehát egymástól független, sőt ellentmondó helyeinek összehangolása ezt megköveteli. (Az eredetileg kapott adatok szerint az anya Erdélyben él, férje és fia viszont Havaselvén; valahogy össze kell hozni őket.) A további átalakítások elsősorban azt a célt szolgálják, hogy a Magyar Történetben éppen csak fölvázolt körvonalakat kissé kerekébbé tegyék. Megindokolja, hogyan került Zsigmond Erdélybe; a holló epizódját a gyermek személyéhez köti (Bonfini szerint a terhesség idején történt). Legfontosabb — s Bonfinihoz képest az egyetlen valóban új vonás — a Hátszegben lakó Morszinai familia fölléptetése. Azt is hozzá kell azonban tennünk, hogy ez sem a történet szempontjából fontos, hiszen azt mindössze két adalékkal bővíti (az anya lakóhelye és családneve), hanem a familia szempontjából, mely Heltai jóvoltából rokonságba kerül a Hunyadiakkal, s címeréről tetszetős magyarázatot kap. A Magyar Történethez mért eltérések tehát mind súlyban, mind számban annyira jelentéktelenek s oly világosan mutatják az író kezét, hogy máshonnan való származásukról szó sem lehet. Ha Heltainak Bonfinin kívül — írásban vagy szóban — más forrás is állott volna rendelkezésére, mint ahogy a „vulgaris fama” meg a „nobilium virorum” tanúságának többszöri emlegetésével maga elhíttetni próbálja, abból nyilván nem egyetlen adalékot vett volna át, s nem követte volna egyébként betűről betűre a cáfolni kívánt Bonfini. A csaknem teljes azonosság s az egyetlen többlet mibenléte melleleg azt is világosan elárulja, hogy az írónak nem is volt más célja, mint a Morszinai név ideplántálása.

Heltai elmélete tehát 1565-ben született meg azon egyszerű módon, hogy nagyon csekély alakítgatás után magává tette a Bonfini szerint hamis verziót. Hogy éppen ezt s nem a másikat, arra odafent többször hoztunk példát. A Morszinaiakkal kapcsolatos szándékon kívül erre indította őt az a tény, hogy a római származtatás nem talált tetszésre a szélesebb tömegek körében, sőt a tudós közvélemény előtt sem,²³ s így ennek továbbfejlesztése nem kecségetett a siker reményével.

A kidolgozás következő állomása Cancionale. Ez sokkal nagyobb gondot fordít az „omnes circumstantiae” helyességére, az elbeszélés ellentmondásainak kiküszöbölésére, életszerűségére, mint a Historia. Elsősorban az arányok változnak meg. Ott a Bonfini bíráló bevezető és befejező fejezetek, a forráshivatkozások között maga a történet háttérbe szorult, terjedelemben sem lépte át a szöveg 50%-át. Most a bizonyításnak hathatósabb formát keres, üres bíráló szövegek és erősködés helyett hiteles történeti keretbe ágyazza az egész történetet. Kidobja a legfeltűnőbb baklövést és megváltoztatja a szituációt. A Historiában az 1428-as (!) galambóci ostrom jelezte az esemény idejét, a Cancionalében az 1392-es évszám, a nikápolyi csata, valamint Dán és Mirse Thuróczynál dátum nélkül említett viszálykodása. A többi egészében érintetlenül hagyja, sokkal nagyobb gondot fordít azonban a művészi kidolgozásra, a mellékkörülményeket kiszínezi, egyes szakaszokat párbeszéddé formál stb. Ez, valamint a magyar nyelvűséggel és a verses formával természetszerűleg együtt járó formai módosítások látszólag megváltoztatják az egész előadást. De csak látszólag, mert többségben maradnak a teljesen, formailag is egybeeső részek, a különbözők pedig elsősorban terjedelemben és fogalmazásban különböznek.

Historia: „puellam ingenuam eamque venustissimam ac formosissimam, Valachi cuiusdam ex Morsinianorum familia filiam eidem adducunt” — Cancionale: „A komornyikok mondanak, hogy ott az vidékbe őc láttac volna egy ieles szép leánzot, mely egy kazdag boiérnac hazánál volna, kinél széb nem lehetne meszsze földen . . . Mikoron estue a' szép leanzo a' királlyal szömbö állana: Felséges wram, en az nemes io Morszinai nemzetből vagyoc — monda . . .”

Ezek az apró, tartalmilag jelentéktelen, formilag, íróilag viszont figyelemre nagyon is méltó alakításokon kívül a Cancionale egyetlen vonatkozásban tér el a Historiában rögzített verziótól: továbbfejleszti a Morszinaiak vonalát, sokkal nagyobb szerepet juttat nekik, rájuk vonatkozó újabb adatokat iktat be, s elég sok az őket előtérbe helyező szerkezeti változtatás. A Historiában a holló-epizód szereplője Vojk, aki ezután költözik vissza Havaselvére; a Cancionalében a költözködés már János születése előtt megtörténik, s ezzel Vojk el is tűnik, az anya visszaköltözik fiával Erdélybe, a holló ezután lép színre, s már nem Vojkkal, hanem Morszinai Gáspárral találja magát szemben. Ez a Gáspár tehát Heltai új teremtménye — talán innen a névazonosság (bár a családnak a XVI. század elején csakugyan élt ilyen nevű tagja). Új s nagyon körültekintően kidolgozott fejlemény a Morszinaiak budai utazása, melynek során a királytól szép jószágot kapnak, az anya és fia pedig Hunyadot, pénzt, költséget, címert. 1565-ben még csak a legutóbbiról volt szó, most már ez el is törpül a többi mellett.

Az elbeszélés néhány finom simítással a Krónikában nyeri el végleges formáját, mely valós történeti mag köré kikristályosodott hamisítatlan néphagyomány színében tünteti föl. Heltai bevezető jegyzetéből törli a Bonfinira vonatkozó „hazug” és „hízelkedő” szavakat, melyek a Cancionalében vele szemben emelték az előadás hitelét, itt azonban az egész Krónikáét rontanák. Helyébe a Históriaból emeli ide: „mellyet hallottuc azzoktol, kiknec attyoc szolgálta régen az Hunyadi Iánost és soc ütközetekben forgattanac véle”. Sor kerül a kötött forma miatt korábban esetlenül fogalmazott részletek megjobbítására, itt-ott feloldja az azzal járó tömörséget, egyszer a szavak megszaportásával („Hogy kedig az Hauas eluö vayda meg holt vala, marada utánna két fia” stb.), másszor újabb, de a lényegét nem érintő adatokkal (Zsigmond „az brandenburgi hertzee, ki az Maria királyné aszszonyt, az ördönges Layos királynac leányát vette vala feleségül, kirül a magyar királyság rea szállot vala” — pontról pontra megtalálható a Krónika előző fejezeteiben). Vojk halálának beiktatása az eseménytörténetet is kikerekíti; a Cancionale erről nem szól, Vojk egyszerűen eltűnik; most az asszony hazaköltözése logikusan csatlakozik ehhez a mozzanathoz. A csakugyan lényeges, tartalmi vonatkozások ismét a Morszinai familia birtokviszonyaira vannak tekintettel. A gyűrű mellett megjelenik a „cedula”, mint halvány célzás esetleges írásos bizonyítékokra. Zsigmond és a gyermek budai találkozása a Cancionalében aránylag szerény keretek között zajlott: „czak magának lévén iádzék vélle, marackal forintot ada”, ezzel szemben a Krónikában: „czac magánac löuén iádzodozic vala vélle. Es mikoron vissza boczáttya vala, nagy soc súp gyüröket füze a' nyakára, és arany lántzockal öuedzi vala be, és nagy erszény aranny forintokat függeszte nyakába, és úgy boczáttya vala vissza”. Természetes, hogy amikor a végső búcsúra kerül sor, a Cancionale királya szerényebb ajándékkal fejezheti ki szeretetét, megbízza a bánt, hogy „egy száz forintot adna s kölczéget”; a Krónikában azonban az előbbieket után ez már nem maradhat ennyiben: „Az aszszonyt kedig nagy somma arany forintockal es egy hat louu kólyáual is meg aiándékoza.”

Zsigmond és a leány találkozásának színhelye Bonfininál Erdély, a Historiában Hunyad vár szomszédsága, Telek falu, a Cancionalében az Isztrigy mellett, Déván felül „az kies Hunnyad vár allat”, a Krónika nem említi Hunyadot, később azonban — a budai találkozás alkalmával — Zsigmond ezzel ajándékozza meg őket, s még a birtokfoglalás aktusára is kitér. Hátszeg a Historia és a Cancionale szerint a Morszinai család lakóhelye, mit a Krónika nem határoz meg közelebről, Hátszegtől a király által újonnan adományozott birtokot csinál.

A fentiek kívül a Krónika egy teljesen új darabbal is megtoldja az előzőekben kialakult szerkezetet, ez azonban sem tartalmában, sem indításában nem kapcsolódik ahhoz. Szilágyi Erzsébet kolozsvári lakásáról, Mátyás Kolozsvárt illető adományairól s ezek vesztéről szól, elmenve egészen az 1571-es esztendőig. Az adatok — mint a többi hasonló szakaszban — nagyrészt személyes tapasztalatain alapulnak (Mátyás címere a vasajtókon most is látszik stb.), ha valahol, itt talán föltehetjük, hogy élő helyi hagyomány is munkál benne (Erzsébet egy szőlőművesnél lakik stb.), főleg azonban ahhoz adnak

lehetőséget, hogy fölpanaszolja a város lakóit — s elsősorban őt magát — ért sérelmeket.

Ezek után határozottan állíthatjuk, hogy a Hunyadi család Heltainál lejegyzett genealógiája semmiféle hagyományalappal nem rendelkezik. Kizárólagos forrása a Magyar Történet. Ennek rövid és irodalmi tekintetben jelentéktelen elbeszélését a Historia, Cancionale és a Krónika szerkesztése közben Heltai fokozatosan bővítette, alakította, kerekítette, míg magas művészi színvonalon kidolgozott, népies ízű, igényes, élvezetes olvasmánnyá formálta. Ennek során lassacskán eltávolodott a Magyar Történetben rögzített változattól s így attól a tényleges hagyományalaptól is, melynek nyomán Bonfini, illetve a részben mintájául szolgáló Thuróczy annak idején dolgozott. Heltai tehát, jóllehet mind saját hivatkozásai, mind munkájának külső megjelenése a néphagyomány inspiráló szerepének látszatát óhajtja felkelteni, valójában sokkal távolabb áll attól, mint a tudóskodó Bonfini. Heltai „naivitásánál” célratörőbb tudatosságot alig-alig látunk XVI. századi irodalmunkban.

Az átdolgozások során egyre fokozottabban kerül nála előtérbe a Morszinai család, s úgy látszik, hogy e téren kifejtett egész munkássága ennek érdekében folyik. Az egyre igényesebb művészi kidolgozás mellett kizárólag ez határozza meg a történet bővítésének, továbbfejlesztésének irányát, ennek érdekében költ egyre újabb és újabb adatokat. Ez a tény véleményünk szerint kétségtelemné teszi e család Heltaival való szoros kapcsolatát. A Hunyadi-történet fennmaradó részletproblémáinak teljes tisztázása csak e kapcsolat földerítése után várható.

*

Visszatérve már most a Krónika és általában a XVI. század hazai történetírásának alapvető problémájához, azt kell megállapítanunk, hogy megoldása csak félig-meddig sikerült. A történettudomány csak a társadalmi lét egészét meghatározó lehetőségek szerint alakulhat, s ezek a lehetőségek a XVI. századi Magyarországon igen szűk körre korlátozódtak. A területi, gazdasági, társadalmi, vallási, politikai alapjaiban megrendült és széthullott országban nem alakulhatott ki olyan egységes tudós gárda, mely a XV. században fogant kezdeményéseket egy irányba vihette volna tovább. Az ezernyi más feladattal terhelt humanisták energiája szétforgácsolódott a nemzeti lét fenntartásáért, az alapvető társadalmi problémák megoldásáért — sokszor egymás ellen is — vívott harcban, s a még fennmaradó öröket a tudomány elemi szükségleteinek kielégítésére kellett fordítaniuk. Ilyen körülmények között a történetírás elvont tudomány-jellege, ebből fakadó öntörvényűsége teljességgel háttérbe szorult, s az égető létkérdésekhez kézzelfoghatóbb közelségben levő, inkább gyakorlati oldala került előtérbe. A középkori hagyomány revíziójának igénye annak idején a történettudomány részéről vetődött fel (Thuróczy), s a megvalósítás kezdeti szakasza is e körön belül maradt (Ransanus, Bonfini). A befejezés azonban más síkon történt: Heltai és társai nem a tudomány, hanem a hitújítás oldaláról közelítették meg a feladatot, s amannak szempontjai náluk nem érvényesültek. A revíziós folyamat vonala törést szenvedett. Bonfini után — a történetírás fejlődésének európai modellje szerint — a már megteremtett humanista alapokon anyanyelvű történeti irodalomnak kellett volna kialakulnia, mely fokozatosan hajlik át a modern szaktudományba. A protestáns történetírás azonban — s ez nem csak hazánkra jellemző — praktikus szempontoktól vezetett visszaaknyarodott az egyszer már elhagyott álláshoz, s azt építette ki saját bázisává. Ennek következtében az eltört új hajtás elsorvadt, s Magyarországon a teljes értelemben vett humanista történetírás sohasem bontakozott ki. A következő évszázadban egymástól elszigetelt részletmunkálatok folytak, széles skálán ingadozó színvonalon, szinte kizárólag a közel- és egykorú események emlékiratjellegű megörökítésével, vagy ritkán a múlt egy-egy kiszakított problémája körül, az anyanyelvűség pedig távolról sem vált általánossá. A folyamat egészének áttekintésére nem akadt vállalkozó, az állandóan kritizált Decasokat kellett újra meg újra lenyomtatni. A Heltai által is járt úton haladó történettudomány elvesztette azt a képességét, hogy visszahasson a társadalmi tudatra; a magyar régmúlt iránti szélesebb körű érdeklődésnek a XVI. század végétől hosszú-hosszú évtizedeken keresztül nincs nyoma. A dolog ilyenét alakulásában számos — a magyar társadalom sajátos útjának talaján alapjaiban összefüggő — tényező játszott közre, s aligha volna helyes közülük egyet állítani az előtérbe. Ugyancsak helytelen volna azonban eltekinteni attól, hogy a re.

formáció nem vette át a Bonfini kínálta fonalat, ennek következtében kívül rekedt a reneszánsz történettudományon, melynek első eredményei látnis lehetőségként húzódtak át fölé a modern szaktudomány megalapozóihoz a XVIII. századba.

Ilyenformán Heltai műve — a magyar protestáns történeti irodalom reprezentánsa — nem értékelhető egyértelműen. Már célkitűzése sem, hiszen Heltai elsősorban nem mint történetíró nyúl a témához, hanem mint protestáns prédikátor-nyomdász, aki — más lehetősége pillanatnyilag nem lévén — e műfajban próbál lelki javakat anyagi haszonnal terjeszteni. Roppant jelentős — mint Karácsonyi Béla figyelmeztetett rá — ennek az első magyar tudománynépszerűsítő munkának széles elterjedése. Amde nem mindegy, hogy mi az a tudomány, amit népszerűsít. Heltai a középkori historiográfia eredményeit népszerűsíti, s míg egyrészt eléri azt, hogy munkája révén ezek az eredmények addig elképzelhetetlenül széles körben váljanak közkincsé, másrészt nem csekély része van abban, hogy hazai történetírásunk a XIX. századig megelégedett a „kijöveltekeknek” és az egyes királyok „hadainak” ismertetésével. Roppant jelentős, akár csak a tudós magyar terminológia kialakulásának szempontjából is, a mű magyar nyelvűsége, mely azonban — Klanczay Tibor szótól erről — önmagában is óhatatlanul további színvonalcsökkenést eredményez. Végeredményben Heltai Krónikája, mint tudományos alkotás, nem játszik pozitív szerepet, példázván magával mindazt, ami a hazai humanista történetírást fejlődésében megakasztotta. Más tekintetben azonban korának hallatlanul érdekes és értékes emléke. Mindenekelőtt szerzőjének páratlan művészi kvalitásairól tanúskodik. A szerkesztésben megmutatkozó tudatosság a legnagyobbakra jellemző, s különösen meghökkentő akkor, ha véletlenül alkalmunk nyílik bepillantani alkotó műhelyébe, ahol nyomról nyomra kísérhetjük végig a motívum alakulását. Ez a tudatosság teszi Krónikáját a magyar széppróza útjának egyik mérföldkövévé. A másik aspektust Heltai társadalmi helyzete adja. Ezt több komponens határozza meg, s közülük mindegyik a kor egy-egy jellemző vonását hordozza magán: Heltai Gáspár szász származású erdélyi magyar, városi lakos, és pedig iparos-üzletember az ország egyik vezető városában, Kolozsvárt, mindezek fölött pedig protestáns prédikátor. E sok tényező irodalmi tükröződése külön-külön is izgalmas volna, Heltainál azonban együtt kapjuk valamennyit az önmagukban rejlő s az egymásmellettségéből járulékosan következő ellentmondásokkal együtt s méghozzá egy kiemelkedő tehetségű művésztől, aki szempontjainak érvényesítését nem bízza a véletlenre, s aki mindegyik énjét indulattal éli át. Pártosságára többször volt alkalmunk rámutatni, s még többször is kellett volna, ha nem utalhatnánk a részleteket alaposan föltáró irodalomra. E momentumok teljes értékű, azaz Heltai egész életművében való kimutatása, összefüggéseik feltárása azonban az ez idő szerint még hiányzó modern Heltai-monográfia feladata lenne. Természetesen az író legsajátosabb jegyei a Krónikának isszajátjai, s ezért ezek egyetlen műben is kimutathatók, de a belőlük vont következtetések önmagukban csak labilisak lehetnek, s általánosításra más irányú vizsgálattal támogatva válhatnak alkalmassá, mindenekelőtt pedig a művészi alkat kialakulásának hosszú vonalába illesztve. Ezért összefoglalás helyett csak szempontokat adhatunk.

Utaltunk rá, hogy magának a keletkezésnek, az indításnak a problematikája sem egysíkú: közrejátszik benne a Bonfini-kiadó filológus, a Melanchton szellemében tevékenykedő népművelő, a Hunyadiak kultuszának bűvöletében élő magyar nacionalista s az élelmes kereskedő, aki portékájának kelendőségére figyel. Ezek döntenek Bonfini rövid, népszerű, magyar nyelvű kiadása mellett, s ezek határozzák meg a metódust, a tartalmat, a szerkezetet. A kidolgozásból a protestáns prédikátor vállalja az oroszlánrészét; tőle származnak a katolikus egyház ellen intézett erőteljes kirohanások, ő küldi le a színról a régebbi magyar történetírással jellegzetes alakjait, a szentéletű királyokat, papokat. Néha azonban följéle kerekedik a szász, s meg-megfricskázza a magyarok orrát: a harcias szittyákat megleckéztető Leó pápa, Ulrik püspök mégiscsak szerephez jut. A civist fölháborítja minden sérelem, ami a városi lakosságot éri; megdöbben, amikor a „megbolondult” jobbágyok gazdag városokat fosztanak ki, de mélyen együttérez velük s igazukat hirdeti, ha a népnyzó nemesség ellen fordulnak. Heltai magyar, ha külső ellenséggel áll szemben, de protestáns, ha a török egyházi javakat prédál, ilyenkor a káröröm is megszóll benne; szász, ha a két nemzet közti vitában kell állást foglalnia; magyar, aki tudja, hogy ez az ország „nem enged semmi földnek mind e széles világon”; erdélyi, amikor szűkebb hazájának „boldog voltát” eseteli. Generációjának sarkalatos politikai kérdésében, a törökkel szembeni megatartás ügyében nem mutat

határozott irányt. Szapolyai-ellenes beállítottságáról szoltunk; ez csak annak törökbarát magatartásával magyarázható, egyrészt azért, mert — vagy harminc éve halott volt már — személyes elfogultság aligha élhetett benne iránta, másrészt azért, mert aljasságának bizonyosságaképp főleg ebből fakadó tetteit sorakoztatja fel. De Ferdinándot sem becsüli sokra. Mindkettőjüknek tehetetlenségét veti szemére, „mert annyira vesződének egymással a királyi birodalomért, hogy majd mind a ketten mezítelenek maradának mind országostól”. A török harcok elbeszélésében szokatlanul szenvtelen, az ellenségről nem a gyűlölet hangján szól, inkább — úgy látszik — elkerülhetetlen végzetet lát benne, s bár — Lactantiusszal szólván — „horret animus dicere”, mégiscsak úgy lesz az, ahogy a kölni gyermekvers tartja: a Nyugat mindenestül török rabságba esik, s már nincs is messze az idő.

Heltai nem tudós és nem politikus. Gyakorlati ember, egyszerű lélek és kivételes képességű művész, aki éli, átéli, magába sűríti és kisugározza a XVI. század végi Erdély bonyodalmas sorsának tapasztalatait, a múltra alapozott remény és a jövőbe vetett hit bizonytalanságát, a jelen sokszínű lehetőségét. Ha tudós lett volna, mindezt bizonyára elméletté érleli, s arra tanít meg minket is, de így önmaga érlelődött meg, s művében önmagát hagyta ránk.

JEGYZETEK

- ¹ Részletesebben I. Kulcsár Péter, Földrajzi Közlemények 1969. 297–308.
- ² L. erre többek között Kardos Tibor megállapításait, Magyarorságtudomány 1942. 64–66.
- ³ Vö. Waldapfel József, ItK 1938. 125–126.
- ⁴ Itt említjük meg Heltai Magyar Krónikájának újabb teljes szövegkiadásait: Magyar Krónika. Írta Heltai Gáspár. Nyomtatott Kolozsvárott. Most pedig újonnan Nagy-Gyöben. 1789. 1–2. darab. — Tizenhatodik századbeli történetírók. I. Székely István magyar krónikája 1558. II. Heltai Gáspár magyar krónikája 1575. Régi kiadások és kéziratok után szerk. Toldy Ferenc. Pest 1854. (Újabb Nemzeti Könyvtár.) — Heltai Gáspár: Magyar krónika. Bevezette Varjas Béla. Bp. 1943. (Magyar Századok. Szerk. Tolnai Gábor.) — A kiadások bevezetőin, a kézikönyvekben, lexikonokon kívül bővebben szól a Krónikáról Helmár Ágost, Figyelő III. köt. 1877. 161–177.; Thury József, Századok 1892. 560–566, 742–744.; Zsilinszky Mihály, Bpesti Szemle XXXVI köt. 1883. 82. sz. 1–19.; Klaniczay Tibor, ItK 1957. 36, 44–45.; Nemeskürty István kísérő tanulmánya Heltai Gáspár: Válogatott írások. Bp. 1957. 261–265.; uő, ItK 1963. 125–139., uő, A magyar széppróza születése. Bp. 1963. 59–196.
- ⁵ Descriptio fabricae academiae, quam Matthias Corvinus Budae fuit molitus. Bp. Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjtemény, B. LVIII. tom. 81–85. p.
- ⁶ Az eltűnt régi vármegyék. I. köt. Bp. 1880. 27.
- ⁷ Hogy mennyire nincs, arra csattanós bizonyíték, hogy 1568-ban a kolozsvári szász és a magyar lakosság között valami templom körül támadt vita során Heltai mint a szászok szószólója, feleleked Erdélybe költözését a „szent királyok” idejére datálta, ekkor tehát még sejtelve sem volt a Nagy Károly idejébéli dolgokról. (Pirnát Antal szóbeli közlése.)
- ⁸ Korábban nem volt megszilárdult alakja; Heltaihoz legközelebb a „regni nostri patrona” áll.
- ⁹ A Világkrónikából vett helyek illusztrálására állítjuk szembe itt a két szöveget azzal a megjegyzéssel, hogy Heltai nem mindenütt ragaszkodik ennyire a mintához:

Székely (v4b)

Harmadik hada lön az oroszok ellen a' Bezen herczeg mellett, kit a' birodalomból az önnön atya fia ki üzöt vala, kit Estvan király székibe akar vala be iktatni, de nem teheté szerét, mert Orosz országba egy vár alatt meg ölék a' Bezent, és azon helyt a' magyar urak onnat mind meg térenek a' királnak akarattja ellen.

Heltai (46a)

Harmadik hada lön az oroszok ellen a' Bezen herczeg melet, kit az önen atya fia ki üzet vala a' birodalomból. Eszt a' Bezent Istuan király be akara vinni esmet székibe, de nem lehte, mert Orosz országban meg ölec a' Bezent egy vár alatt, es a' magyar urak meg látuan a' szerenczet, minnyáian meg térenek a' királynac akarattja ellen is.

¹⁰ Bonfini ezekről ennyit mond mindössze: „Ad tricinli caput Sibyllarum sacellum e fornicato opere acuminatum statuit, ubi Sibyllas omnes connumerare licet. In tricinlio non modo omnes ex ordine Ungariae reges, sed progenitores Scythicos cernere erit.” (IV. decas III. könyv)

¹¹ Salamon Ferenc: Budapest története. III. köt. Bp. 1885. 306–323. (Hosszan fejtegeti a lehetséges magyarázatokat; végső következtetése, hogy Mátyás a főváros védelmére egy római típusú castrum építését tervezte volna, igencsak valószínűtlen.) Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. köt. Bp. 1966. 150–151.

¹² Ezek általában a katolikus egyház ellen irányulnak. Szép csokrot állít össze belőlük Zsilinszky Mihály i. m. 13–14. Ide sorolhatók a tartalmat kivettők, de rendszeren hasonló célzati, sokszor gúnyos hangú szelvényzetek is. Ezekben határozottabb állást foglal, mint a forráshoz közel álló szövegben, bírálatát bátrabban nyilvánítja. Egyenlőhagy látszólag önálló adatra féltreértés, fordítási hiba – amiből egyébként feltűnően kevés van –, mint pl. „Pakus király” a helyes Pacorus helyett (Bonfininál „Pacorum regem”); vagy: „corum ad se principes in Ungariam evocavit, sexaginta his aureorum milia... distribuise fertur” = „hatvan fő cseh urat hívva alá” stb., még vagy 15–20 esetben.

¹³ Számos hasonló összevetést közöl Nemeskürty (A magy. széppróza... I. h.).

¹⁴ Vö. Waldapfel József, ItK 1934. 356–357. A történelmi háttér egyébként itt reális, az erdélyi mozgalmak idején Brassó valóban hű maradt a királyhoz; vö. Teleki József: A Hunyadiak kora Magyarországon. XI. köt. Pest 1855. 300–301.

¹⁵ Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.

¹⁶ A Hunyadi-kérdés. Kiadva: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. köt. Bp. é. n. 13–69. Vö. még Wертner Mór, A Hunyadmegeyi Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve XI. 1900. 91–116.

¹⁷ A magyar széppróza... 166–180. és ItK 1963. 132–134.

¹⁸ A Hunyadi-család eredete. Kiadva: A magyarság szellemi néprajza. A Magyarság Néprajzának harmadik kötete. Népköltészet, stílus és nyelv. Bp. é. n. 213–222, 253–254.

¹⁹ Vö. Pirnát Antal–Végh Ferenc, ItK 1956. 78–74.; Jakó Zsigmond, MKSze 196165.; Varjas Béla kísérő tanulmánya Heltai Gáspár: Cancionale. Bp. 1962. Bibliotheca Hungarica Antiqua V.

²⁰ A Cancionale, mint közvetlen forrás, még azzal a hellyel is párhuzamba állítható, mely szerint Zsigmond megszegte Husz Jánosnak adott hitét. Vö. Varjas Béla id. kísérő tanulmánya 24–25, 30–31.

²¹ Nemesak maga a szóban forgó történet, hanem az azt bevezető „elvi” megjegyzés is a Cancionaléból származik:

Cancionale (címlap)

Hunnadi Janosrol... annak eredetiről, nemzet-
ségéről... nem az Bonfiniusbol czac, hanem az
igaz historiából egybe gyütetett...

(C4a lev.)

Ez okáért ne hidgy, ember, az hizelkedő olasz
Bonfiniusnak, ki valami hazug szín allot olaszt
czinál Hunyadi Janosból, mert ez az igaz historia
felölle, légy bizonyos, hidied iól.

Krónika (80b)

Itt e' helyen szóllanom kel az Hunyadi Ianosnac
eredetiről és nemzetségéről, nem az Bonfinius mes-
terneec írása szerént, hanem az igaz historia sze-
rént, melyet hallottuc azzoktol, kiknek attyoc
szolgáltá régen az Hunyadi Iánost, és soc ütökö-
zetekben forgattanac véle. Mert az olasz Bonfinius
kedvesködni akarúan Mátyás királynac, a' ro-
maiaktól hozzá alla az ő eredetit és olaszt czinál
belöle, de a dolog nem ugy vagon, hanem mind
ebben ez irásban meg találod iruán, igy higyed
az historiát igaznac lönni.

²² Historia inelyti Matthiae Hunnadis, regis Hungariae augustissimi, ex Antonii Bonfinii historici disertis libris decadis primum tertiae deinde quartae... in unum congesta ac disposita a Caspare Helto... Claudiopoli... 1565. RMNy I. 209.

²³ Erre egy adatunk van. Liszti János Bonfinihoz fűzött széljegyzeteiben kétszer is a Zsigmond-féle változat mellett foglal állást. A III. decas 4. könyvénel: „Potius patre Sigismundo imperatore et matre Valacha” és uo. a 9. könyv mellett: „Haec vera est regis Matthiae genealogia, non illa a Romanis ficta deducta, neque Mathiam pudit unquam hoc fateri.” (Scriptores rerum Hungaricarum minores... ed. M. G. Kovachich. Tom. I. Budae 1793. 335–336.) Azt azonban nem tudjuk, hogy a jegyzet vagy a Krónika keletkezett-e korábban. A későbbi időkből jóval több adat áll rendelkezésünkre, több munka foglalkozik Hunyadi származásának kérdésével, egyet sem tudunk azonban, mely a római vonalat vezetné tovább. Példaként I. Líznyai Kovács Pál: Magyarok cronicaja... Debrecen 1692. 314–315.

Ez a faksimile kiadvány Budapesten 1978 évben készült. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda végezte. A kötéstervet Sasvári Dezső készítette. Műszaki szerkesztő Csóka Jánosné. A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója